

Sejarah Tulisan Jawi Melalui Kajian Arkeologi di Alam Melayu

oleh

NIK HASSAN SHUHAIMI NIK ABD. RAHMAN, Ph.D.*

Pengenalan

Kedatangan Islam ke alam Melayu membawa perubahan kepada jenis skrip yang diguna untuk menghasilkan tulisan. Skrip yang diguna selepas kedatangan Islam ialah skrip "Jawi" dan asalnya adalah daripada skrip Arab. Bilakah skrip "Jawi" diperkenalkan akan dibincang dalam rencana ini. Data utama untuk membincangkan adalah data arkeologi yang diperolehi dari beberapa tempat di alam Melayu.

Sebelum kedatangan Islam ke alam Melayu skrip yang diguna dalam tulisan adalah skrip India dan tempatan. Antaranya skrip kawi yang lahir di Indonesia. Skrip dominan atau utama dalam zaman sebelum kedatangan Islam ke alam Melayu adalah skrip yang dibawa dari India iaitu Pallava dan diikuti dengan Pala. Ini adalah kerana hampir keseluruhan alam Melayu terdedah kepada pengaruh agama Buddha atau Hindu dan juga kebudayaan India semenjak awal kurun pertama Masehi.

Perkembangan pengaruh itu dapat dilihat apabila kajian dibuat terhadap inskripsi yang ditemui khususnya di Sumatera, Pulau Bangka dan di Jawa serta Filipina. Perkataan-perkataan yang terdapat dalam inskripsi menunjukkan kaitan yang dekat di antara Melayu kuno dan Sanskrit. Kaitan itu dari aspek penggunaan skrip Pallava dan perkataan dipinjam daripada Sanskrit. Oleh kerana tarikh inskripsi tersebut dalam lingkungan akhir abad ke-7 (Nik Hassan Shuhaimi, 1998) maka

* Professor dan Tembilan Pengarah di Institut Alam dan Tamadun Melayu, Universiti Kebangsaan Malaysia.

perkembangan itu berlaku lebih kurang 1300 tahun dahulu dan membawa kepada perubahan-perubahan makna kepada perkataan Sanskrit yang diguna dalam bahasa Melayu. Antara inskripsi dijumpai di Sumatera adalah inskripsi Kota Kapur, Talang Tuwo, Telaga Batu, Karang Berahi dan Palas Pasemah (Nik Hassan Shuhaimi, 1998).

Kedatangan Islam

Pedagang Islam dipercayai telah sampai ke alam Melayu selewat-lewatnya pada kurun ke-9 Masehi berdasarkan bukti arkeologi iaitu barang kaca, seramik dan duit syiling. Pada abad ke-10 Masehi lebih ramai pedagang dan pengembara Islam belayar ke alam Melayu dan mereka itu mengenali tempat-tempat persinggahan dan pelabuhan seperti Kalah, (Takuapa atau Kedah) dan Pulau Tioman (Tiumah). Dan pada abad ke-11 Masehi, terdapat bukti pedagang-pedagang Arab itu telah berjaya mengislamkan segelintir penduduk di alam Melayu dengan terjumpanya Campa (Selatan Vietnam) sebuah tugu batu ditulis menggunakan skrip Arab dengan kaligrafi Kufi. Inskripsi tersebut amat sukar dibaca. Tarikhnya ialah 1035 Masehi dan terdapat nama Sultan Mahmud tetapi siapa tahu siapa beliau itu (Nik Hassan Shuhaimi, 1998).

Kemungkinan Campa telah menerima Islam dibahagian-bahagian tertentu memang ada kerana mengikut satu sumber dikatakan dalam tahun 875 Masehi satu peristiwa penting berlaku di Canton (Guangzhou) melibatkan pedagang asing termasuk pedagang Arab. Ketua pemberontak bernama Huang Chao telah menggeledah Canton dan membunuh beribu pedagang asing. Maka pedagang Islam telah lari dari Canton ke selatan dan itulah sebab munculnya pengaruh Islam di selatan Campa.

Dikatakan juga bahawa peristiwa tersebut membawa kepada penghijrahan pedagang Arab ke Kalah dan Kedah di Semenanjung Tanah Melayu. Kewujudan Kalah disebut oleh Ibnu Khurdabih dalam tahun 850 Masehi dalam kitabnya, Kitab al-masalik w'al mamalik. Selain itu Pulau Tioman dan Temasik menjadi pelabuhan penting kepada pedagang Arab.

Dua lagi penulis Arab, Abu Zaid dan Masudi dalam tahun 916 Masehi memberi maklumat yang lebih panjang tentang kehadiran pedagang Arab di Semenanjung (Paul Wheatley, 1961). Contohnya, mereka melaporkan bahawa Kalah adalah tempat perjumpaan pedagang Arab dari Asia Barat dan India. Bukti kukuh tentang kehadiran mereka itu dalam abad ke-9 ialah batu bersurat/inskripsi Phan Rang.

Satu lagi bukti adalah batu bersurat ditemui di Campa juga. Batu nesan itu ialah untuk Abu Kamil, seorang Shiah dari Persia. Tarikh batu nesan tersebut adalah 1039 Masehi. Ia ditulis dengan huruf Arab gaya Kufi dan dikatakan sama dengan gaya di utara Afrika dalam zaman pemerintahan dinasti Fatinud (Nik Hassan Shuhaimi, 1998). Di Brunei dijumpai batu nesan Putri Makhdarah, 1046 Masehi.

Kehadiran mereka di Selat Melaka di pusat kerajaan awal seperti Kedah, Palembang, Jambi dan Lamuri menjadi faktor utama dalam proses pengIslam di alam Melayu pada abad ke-13 Masehi. Selain daripada berdagang mereka juga berdakwah. Maka ramailah pedagang alam Melayu yang memeluk agama Islam.

Perkembangan Tulisan Jawi

Perbincangan sebelum itu telah memaparkan bukti kehadiran pedagang Islam di alam Melayu. Antara mereka yang berpindah dari Guangzhou (Canton). Tetapi proses Islamisasi mengambil masa yang lama untuk membolehkan sesetengah raja di alam Melayu memeluk agama Islam. Buktinya ialah setakat hari ini didapat pada akhir abad ke-13 Masehi raja Pasai bernama Malik-al-Salih telah memeluk agama Islam. Maklumat itu wujud dalam dua bentuk bukti. Yang pertama ialah batu nesan jenis batu Aceh bertarikh 1297 Masehi dan Hikayat Raja-Raja Pasai yang menyebut bahawa sultan memeluk Islam tahun 1250-an.

Terdapat dua hipotesis utama tentang pengaruh penyebaran agama Islam ke alam Melayu. Yang pertama melalui Pantai Timur Semenanjung Tanah Melayu kerana penemuan batu nesan di Campa dan Brunei seperti mana disebut sebelum ini. Pendapat kedua ialah pengaruh datang melalui pantai barat iaitu dibawa oleh pedagang dari India Selatan iaitu Gujarat. Pasai dikatakan mempunyai hubungan perdagangan yang akrab dengan India Selatan. Dari Pasai, Islam berkembang ke Nusantara (Fatimi, 1963).

Bukti arkeologi yang paling penting tentang perkembangan Islam dan khususnya skrip Jawi dan bahasa Melayu adalah penemuan batu bersurat Kuala Berang bertarikh 1303 Masehi (Syed Muhamad Naquib Al-Atas, 1970).

Batu bersurat tersebut dijumpai dalam tahun 1902 oleh Syed Hussin bin Ghulam Al-Bukhari iaitu pedagang berketurunan Arab Melayu dari Riau-Lingga. Beliau singgah untuk solat di surau Kampung Buluh Kuala Berang. Semasa mencuci kaki di atas batu untuk naik ke surau beliau mendapati batu tersebut telah dipahat dengan skrip Arab. Setelah meneliti inskripsi tersebut beliau ternampak perkataan Nabi Muhammad. Ini menyedarkan beliau bahawa batu tersebut mempunyai signifikan yang besar. Lalu beliau meminta orang-orangnya membawa batu tersebut menaikki kapalnya dan setibanya di Kuala Terengganu menghadiahkannya kepada Sultan Terengganu iaitu Sultan Zainal Abidin. Baginda menyimpan inskripsi tersebut di Bukit Puteri.

Inskripsi tersebut berada di Bukit Puteri sehingga tahun 1920-an. Selepas itu pihak Muzium Raffles, di bawah penjajah British mengambilnya. Dalam tahun 1965, batu bersurat tersebut telah dibawa balik ke Muzium Negara oleh Pengarahnya iaitu Dato' Shahrum Yub. Kemudiannya dalam tahun 1990-an ia dibawa pulang ke Kuala Terengganu.

Batu bersurat tersebut berukuran panjang 84 sm dan lebar maksima 538m dan ketebalannya lebih kurang 24 sm. Beratnya 214.8kg. Ia telah dijumpai pertama

kalinya dalam tahun 1887 apabila kelihatan oleh penduduk kampung akibat hakisan banjir. Terdapat 4 permukaan.

Transkripsi Muka A

Pesuruh Allah, bersama dengan mereka yang percayakan Tuhan Maha Esa (Allah) yang telah dijadikan abdi kerana cuba menanam agama Islam; dengan jujur mereka berkata tentang syariah yang mengikat semua mereka yang percayakan Tuhan Maha Esa dalam tanah jajahannya. Hakim kepada kepercayaan yang dibawa oleh pesuruh Allah (selawat ke atas nabi) adalah Raja Mandalikas yang bercakap benar bagi pihak Tuhan Maha Esa di atas bumi ini. Untuk menentukan pengetahuan yang benar adalah wajib ke atas semua umat Islam Raja Mandalikas, berdasarkan kepada perintah Allah yang bercakap benar, bahawa jalan benar untuk menentukan 2 ilmu pengetahuan adalah melalui petapaan. Justeru itu, 1, Seri Paduka mengisyiharkan batu bersurat ini didirikan di Terengganu dalam bulan Rejab 702 hari Jumaat tahun hijrah.

Transkrip Muka R

[K]eluarga di tanah jauh memberi kepada mereka yang datang. Undang ke Empat: Peminjam tidak boleh mengambil... di mana kamu hilang emas. Undang ke lima: Tidak siapa boleh mengambil acuan untuk buat duit, sekira dia mengambil maka dia mestilah lucut hak ke atas emas. Undang ke enam: Sesiapa... yang menimbul kekacauan, sama ada lelaki atau perempuan, seperti diperintah oleh Allah, sekiranya mereka orang bebas dan belum berkahwin, maka rotan mereka 100 rotan. Sekiranya mereka orang bebas dan beristeri, atau orang perempuan bersuami, maka tanam mereka ke paras pinggang dan baling mereka sehingga mati. Sekiranya menentang hendaklah disakitkan, sekiranya seorang bujang tetapi anak pembesar maka...

Transkrip Muka C

[H]ukuman adalah sepuluh setengah saga. Sekiranya menteri belum berkahwin, hukumannya 7 tahil dan satu paha... setengah saga: Sekiranya ketua belum berkahwin, hukumannya lima tahil... tujuh tahil dan satu paha masuk ke pembendaharaan sekiranya... orang bebas. Undang ketujuh, seorang wanita mahu... tidak bersuami, sekiranya menimbul masalah...

Transkripsi Muka D

[T]idak benar, hukumnya satu tahil satu paha. Hukum sembilan; Seri Paduka Tuhan mendenda mereka yang gagal menyediakan wang denda... sekiranya anak

saya, atau kawan sepermainan saya, atau cucu, atau keluarga atau kanak kanak... undang-undang ini dan sesiapa mengabaikan kandungannya akan dilaknat Allah dikeji oleh Allah, mereka yang mengenepikan artikel undang-undang ini.

Inskripsi Terengganu tersebut mencatat perintah Raja Mandalikas berhubung dengan undang-undang tertentu. Ia adalah satu proklamasi terhadap tindakan raja dan menteri-menterinya untuk mendaulat dan taat kepada agama Islam dan ajaran Nabi Muhammad. Tarikh batu bersurat setelah dikaji oleh sarjana dengan merujuk kepada ilmu falak ialah hari Jumaat 4 Rejab 702 Hijrah bersamaan Jumaat, 22 Februari 1303 (Syed Muhammad Naquib Al Atas; 1970).

Tahun 1303 itu menunjukkan di Kuala Berang telah pun wujud sebuah kerajaan Melayu-Islam dan tarikh tersebut lebih awal daripada Islam di Melaka. Mereka yang mengkaji dan membanding skrip dan kandungan inskripsi Terengganu dengan yang dijumpai di Champa bertarikh abad ke-10 Masehi mendapati isinya hampir sama tetapi yang di Champa dalam bahasa Arab dan inskripsi Terengganu dalam bahawa Melayu. Maka inskripsi Terengganu adalah inskripsi tertua di alam Melayu menggunakan skrip Arab atau Jawi dan bahasa Melayu.

Kewujudan batu bersurat di Terengganu menunjukkan Islam telah lama bertapak di Terengganu dan sebahagian besar pantai timur tanah besar Asia Tenggara iaitu sebelum tarikh 1303 Masehi. Sebabnya masyarakat Islam telah mampu memilih skrip baru iaitu Arab untuk menulis dan tidak lagi menggunakan skrip Pallava atau Kawi yang diguna dalam zaman-zaman sebelum orang Melayu beragama Islam. Proses pertukaran itu mestilah berlaku bukan sekilip mata. Maka tarikh 1303 itu menunjukkan orang Melayu telah biasa dengan skrip Jawi.

Ada pendapat yang mengatakan bahawa perubahan iaitu pertukaran daripada skrip Pallava dan Nagari ke Jawi itu melalui pengaruh kerajaan Melayu-Jambi (Othman Yatim, 1998). Keadaan itu berlaku kerana kerajaan Majapahit masih lagi mempertahankan tradisi agama Hindu Buddha dalam abad ke-14 itu.

Batu Bersurat Terengganu menunjukkan raja cuba menyampaikan kepada rakyat ajaran Islam yang asas. Undang-undang itu ialah menegah rakyat daripada mencuri, berzina dan menentang pemerintah (derhaka). Namun sesetengah perkataan Sanskrit masih digunakan. Antaranya ialah Dewata Mulia Raja, Mandalika, *derma*, *balancara*, *adi-pertama* dan *tamra*. Maka batu bersurat itu mengekalkan bahasa Sanskrit supaya senang difahami oleh mereka yang sudah lama mengetahui bahasa Sanskrit apabila wujud kerajaan awal yang menganuti agama Hindu dan Buddha semenjak 1000 tahun sebelum Islam bertapak di alam Melayu.

Pada pendapat Russel Jones, (1971) batu bersurat tersebut sebagai "tulisan Islam berbahasa Melayu yang pertama dijumpai di Kepulauan Melayu-Indonesia." Seorang lagi sarjana Inggeris, M.B. Hooker (1983: 7). Memberi pendapat berikut tentang batu bersurat tersebut.

“... ditulis dalam bahasa Melayu (tulisan Arab) dan mengandungi satu jadual pendek terdiri daripada sepuluh undang-undang, sesiapa melanggarnya akan didenda... kandungan undang-undang tersebut bukannya undang-undang Islam tetapi merupakan undang-undang Melayu Jawa tempatan... bahasa yang digunakan sebahagian besarnya adalah terdiri daripada istilah Jawa dan Sanskrit.”

Sebuah lagi inskripsi yang menarik dalam mengkaji sejarah tulisan Jawi ialah inskripsi Pengkalan Kempas, Negeri Sembilan. Tarikh batu bersurat tersebut ialah 870 Hijrah bersamaan dengan 1467-1468 Masehi (de Casparis; 1980:2). Sezaman dengan pemerintahan Sultan Mansur Shah (Othman Yatim, 1989: 26). Terdapat di satu bahagian tulisan dalam skrip kawi.

Inskripsi tersebut yang bahagiannya ditulis dalam bahasa Melayu terdapat pada 4 muka tiang empat segi tersebut iaitu 2 muka dalam skrip Jawi dan 2 muka lagi dalam skrip Kawi. Tulisannya berbunyi, “Allah yang maha pemurah lagi pengasih. (?) (Kubur ini) adalah kubur Ahmad Majanu, yang telah membuat strategi. Ahmad gugur dengan isterinya Balat dan anak. Waktu Ahmad berperang mereka terbunuh.” Di muka surat satu lagi dalam skrip Kawi tulisan berbunyi, “Allah, yang maha pemurah lagi pengasih. Ahmad Majnu yang pertama muncul di atas jalan sewaktu puteri, bersama Tun (?) Barah Talang ditawan. Akhimya beliau gugur. la diikuti dengan tarikh 1463/64.

Sementara inskripsi Jawi di tulis sebagai berikut “Dengan nama Allah, maha pemurah lagi pengasih. Rumah tempat aman damai dan kebaikan. Makam Sheikh Ahmad Mallari bin...” Ia diikuti dengan tarikh Islam 872 Hijrah bersamaan dengan 1467/68 dan disudahi dengan kenyataan bahawa kematiannya berlaku dalam zaman pemerintahan Sultan Mansur Shah, Melaka.

Isu berhubung dengan inskripsi tersebut banyak belum terungkap, antaranya kenapa ada dua nama dan siapakah mereka itu sebenarnya dan adakah dua nama yang dicatat untuk tokoh yang sama. Namun apa yang hendak ditunjuk di sini ialah evolusi dan perkembangan tulisan Jawi di alam Melayu dan isu-isu sejarah dalam inskripsi tidak akan dihujah di sini.

Kesimpulan

Perkembangan tulisan Jawi di alam Melayu berkait secara langsung dengan perkembangan Islam daerah ini. Kalaukah bahasa Melayu merupakan *lingua franca* alam Melayu maka instrumen menyebar agama Islam ialah melalui tulisan Jawi. Permulaan tulisan Jawi berdasarkan kepada data arkeologi kira-kira abad ke-11 Masehi. Perkembangan awal berlaku di kawasan yang terletak di sekitar kawasan membanjari Laut China Selatan. Kemungkinannya kerana Islam yang berkembang di China datang ke alam Melayu Islam datang ke Pantai Barat Semenanjung Tanah Melayu dan Sumatera mungkin dari India, Gujarat.

Kewujudan skrip Jawi membawa kepada kelahiran tulisan berbentuk sastera lama dan buku-buku agama. Perkembangan penulisan dalam bahasa Melayu yang mengguna skrip Jawi berlaku di pusat-pusat pemerintahan tua seperti Pasai, Aceh, Melaka dan di tempat lain. Antaranya yang paling dikenali ialah *Sejarah Melayu* ditulis dalam tahun 1613 oleh Tun Seri Lanang. Pemerintah kerajaan Melayu Islam di alam Melayu menggunakan skrip Jawi untuk cop mohor mereka dan juga untuk surat kepada pemerintah di kerajaan-kerajaan awal yang mereka menjalinkan hubungan diplomasi. Tulisan Jawi juga digunakan untuk menanda batu nesan dengan nama almarhum dan almarhumah. Selain daripada itu dalam abad ke-19 dan 20 tulisan Jawi digunakan sebagai skrip akhbar dan majalah Melayu. Tetapi malangnya hari ini skrip Jawi tidak lagi popular dalam menghasilkan tulisan dalam bahasa Melayu di alam Melayu.

Bibliografi

- Dunn, F.L. 1964. 'Excavation at Gua Kechil Pahang', *JMBRAS*, 37 (2): 87-124.
Evans, I.H.N. 1927. *The ethnology and archaeology of the Malay Peninsula*, Cambridge: Cambridge University Press.
Fatimi, S.Q. 1963. *Islam comes to Malaysia*. Singapore: Malaysian Sociological Research Institute.
Mohd. Kassim Haji Ali and Shaw, William. 1970. *Malacca coins*. Kuala Lumpur: Muzium Negara.
Nik Hassan Shuhaimi Nik Abd. Rahman and Othman Mohd. Yatim. 1990. *Antiquities of Bujang Valley*. Kuala Lumpur: Museum Association of Malaysia.
Perbadanan Muzium Negeri Kelantan. 1986. *Kelantan dalam perspektif arkeologi: Satu kumpulan esei*. Kota Bharu.
Sheppard, Haji Mubin. 1962. 'Megaliths in Malacca and Negeri Sembilan'. *FMJ*, 6.
Sieveking, G. de. G. (1954-1955), 'Excavation at Gua Cha, Kelantan, 1954'. *FMJ*, 1 & 2 (1): 75-138.
Tibbetts, G.R. 1957. 'Early Muslim traders in South East Asia'. *JMBRAS*, 30 (1): 1-45.
_____, 1979. *A study of the Arabic texts containing material on South East Asia*. Leiden: E.J. Brill.
Wheatley, Paul. 1961. *The golden khersonese: Studies in the historical geography of the Malay Peninsula before A.D. 1500*. Kuala Lumpur: University of Malaya Press.
Zakaria Ali. 1994. *Islamic art in Southeast Asia 830 AD-1570 AD*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.